

УДК 338.439.02

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

*М. Ступень, д.е.н., Р. Гулько, к.е.н., Н. Ступень, к.е.н., Н. Шнік, к.е.н.
Львівський національний аграрний університет*

Ключові слова: сільськогосподарський комплекс, ринкова економіка, природно-ресурсний потенціал сільського господарства.

Розглянуто можливості експорту продукції сільського господарства й отримання валютних коштів для інноваційного розвитку. Рушійною силою й мотивацією економічного розвитку сільськогосподарського комплексу є суспільні інтереси, тому держава повинна протидіяти негативним процесам у розвитку сільськогосподарського землекористування. Наведено розподіл земель сільськогосподарського призначення в результаті їх паювання між користувачами. Аналіз інформації про внесення добрив у рослинництві засвідчує, що за останні 20 років вони скоротилися майже у 30 разів.

Постановка проблеми. Під впливом різних факторів відбувається розвиток сільськогосподарського комплексу регіонів України. Глобалізація економічного простору має певні переваги й розкриває можливості експорту продукції сільського господарства та отримання валютних коштів для інноваційного розвитку.

Рушійною силою й мотивацією економічного розвитку сільськогосподарського комплексу на державному рівні є суспільні інтереси, зокрема: національна продовольча безпека й безпека продовольства, яка визначається факторами стабільності виробництва, наявності запасів і доступності ринку; наукова організація державного регулювання конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств повинна будуватися на єдності політичних, економічних, юридичних, організаційних, технологічних заходів, які своєю чергою базуються на цілісній системній основі з урахуванням філософії господарства і розвиваються за законами природи. Будь-яке приватне господарство має одночасно суспільний характер: приватизовані земельні ресурси є водночас і національним багатством усієї України. Але приватний інтерес майже ніколи не збігається зі суспільним, тому їх поєднання на умовах компромісу є вимушеним й об'єктивно необхідним. Держава повинна будь-якими доступними засобами протидіяти негативним процесам у розвитку сільськогосподарського землекористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі основних тенденцій розвитку сільськогосподарського комплексу України присвячено низку наукових праць [1-4]. Водночас залишаються невирішеними проблеми економічного розвитку сільськогосподарського комплексу на державному рівні.

У сучасних умовах в наукових працях можна знайти заклики до рішучого повернення в минуле [2] та негайної державної підтримки сільськогосподарських виробників, фінансування з державного бюджету цільових комплексних програм

розвитку села [3]. Пропонується нова за часом прийняття, але стара за змістом концепція формування ціни на продукцію сільського господарства з наданням дотацій і субсидій, як це було за радянських часів. Безвідповідальність нових господарів є причиною хижацького сільськогосподарського землекористування.

Аналіз економічних факторів засвідчує, що поряд із сучасними глобальними викликами створюються передумови для мотивації підприємництва в сільському господарстві. Так зростає попит на продовольче й фуражне зерно, м'ясо й молоко, тому надалі зростатимуть ціни на продукцію сільського господарства та продовольство. Чинником тривалої перспективи буде збільшення виробництва біопалива, що перерозподіляє на його користь сільськогосподарські ресурси у світі. Сільськогосподарський комплекс має власні загрози і зміни клімату, збільшення кількості екстремальних ситуацій, зокрема посух, повеней тощо.

Актуальність комплексного дослідження сільськогосподарського комплексу України зумовлена також низкою інших причин, зокрема хибною аграрною політикою, яка ґрунтується на ліберальній американській моделі господарювання й вільного нерегульованого ринку з подачі експертів Світового банку [1].

Відмовившись від прогнозування й програмування майбутнього, взявши курс на примітивну модель дрібного товарного господарювання на селі, в процесі реформування порушили не тільки традиції, а й наукові основи землеробства і ведення тваринництва, що супроводжувалося спадом ефективності виробництва, фондоозброєності праці, споживання енергії, кількості внесених добрив, якості насіння й родючості ґрунтів. У сільськогосподарському комплексі України раптом виникла монополія приватної власності на засоби виробництва, що суперечить ринковим принципам конкурентного розвитку.

Постановка завдання. Завданням нашого дослідження є висвітлення основних тенденцій розвитку сільськогосподарського комплексу України.

Виклад основного матеріалу. Вступ України до Світової організації Торгівлі можна пов'язати передусім із проблемою підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського комплексу, реалізації його експортного потенціалу, забезпечення населення якісними продуктами та харчовою промисловістю – сировиною.

Сільськогосподарський комплекс як господарська система має суспільно значущу та життєво необхідну для будь-якого регіону функцію, – це виробництво сільськогосподарської продукції. Тут важливо відзначити, що основним чинником розвитку сільськогосподарського комплексу є залучення у виробництво природних ресурсів, зокрема сільськогосподарських угідь з урахуванням їх природно-кліматичної диференціації.

Принципово важливим є розуміння того, що наслідком капіталізації природних ресурсів може бути зміна форм державного регулювання сільськогосподарського комплексу.

Сільськогосподарський комплекс є об'єктом регулювання, він знаходиться між сферами накопичення ресурсів і споживання продуктів населенням. Регулююча функція виникає в результаті порівняння показників динаміки добробуту й рівня життя з певним соціально-економічним еталоном: якщо відхилення несуттєве,

регулювання неможливе. Механізми регулювання підприємництва необхідні лише у випадку суттєвих негативних тенденцій або захисту природних ресурсів. Ринкова економіка за допомогою конкуренції підприємців вирішує всі інші питання розвитку сільськогосподарського комплексу.

Суспільна міцність системи сільського господарства визначається наявними земельними ресурсами. За показником кількості орних земель (33,5 млн га) Україна посідає п'яте місце у світі після США (185 млн га), Китаю (145 млн га), Російської Федерації (130 млн га) і Канади (46 млн га).

Сільськогосподарський потенціал європейських країн спадаючий: Франція матиме 18 млн га, Іспанія – 15, Польща – 14, ФРН – 12, Румунія – 10 млн га тощо. Ресурс України у світі становить 2,4%.

Доводиться говорити про те, що від 1990 р. спостерігається негативна динаміка кількості орних земель і вилучення землі з обробітку в багатьох областях України, тому відновлення і збереження природно-ресурсного потенціалу сільського господарства в регіонах України – основне програмне завдання уряду.

Середній рівень сільськогосподарського освоєння території України (66%) і орних земель (84%) для природно-кліматичних зон є зростаючим від Карпат (46; 69) до Степів (74; 85%), що відповідає природно-кліматичним умовам.

Землі сільськогосподарського призначення [5] розподілено між користувачами в результаті роздержавлення і приватизації земель у такий спосіб: сільськогосподарські підприємства для ведення товарного землеробства – 54,3%; фермерські господарства – 8,9; громадяни для ведення товарного сільськогосподарського виробництва з ділянками (до 2 га) – 18,7; особисті селянські господарства (до 0,25 га) – 12,9; землі для сінокосіння і випасання худоби – 3,9; земельні ділянки для садівництва (до 0,06 га) – 11%. У західних областях зростає, у східних – скорочується.

Середній розмір площі ріллі в господарствах товарного землеробства (1252 га) має варіацію від 2198 (Полтавська область) до 152 га (Закарпатська) у базовому періоді, фермерських господарств – 68,5 га. Динаміка землекористування фермерських господарств має тенденцію до зростання, але їх розмір має суттєві регіональні відмінності.

Землекористування 1,8 млн громадян для товарного виробництва продукції сільського господарства в базовому періоді досягло 7,3 млн га, а в середньому – 3 га ріллі, але варіація становить від 0,7 до 7,8 га у регіонах.

Присадибні підсобні господарства населення в середньому мають площу 0,6 га, але їх кількість (4,8 млн) охоплює 6,7 млн га загальної земельної площі в базовому періоді.

За даними Держкомзему України, всі сільськогосподарські землі у базовому періоді (43 млн га) розподілено між користувачами так: сільськогосподарські підприємства – 20,5 млн га, або 47,6%; громадяни з урахуванням фермерів – 19,1 млн га (40,2%), решта знаходиться у користуванні підприємств промисловості, транспорту, рекреаційного й водного господарства, а також у державному резерві. Сільськогосподарські підприємства і домашні господарства населення мають також лісові й водно-болотні угіддя, забудовані та інші землі, загалом 38,5 млн га або

відповідно 21,9 та 16,6 млн га, чи 36,3 та 27,5% загального земельного фонду України. Сільськогосподарські землі всіх відомств – це 71,2% території, ліси – 17,4; забудовані – 4,1; водно-болотні та інші – 7,3%. У лісовому господарстві зайнято 8,5 млн га, зокрема 135 тис га сільськогосподарських угідь.

Таким чином сільськогосподарський потенціал земельних ресурсів України розподіляють за секторами так: сектор I – господарства товарного типу, у т.ч. фермерські – 22,2 млн га, зокрема рілля – 19,4 млн га; сектор II – господарства окремих громадян – 16,1 млн га, зокрема ріллі – 11,4 млн га. За першим варіантом прогнозу така структура землекористування збережеться на віддалену перспективу.

Розвиток структури господарювання в базовому періоді називають багатоукладним. З погляду формальної логістики, цей процес можна вважати парцеляцією. За даними Держкомстату України, перший сектор розпадається і має ознаки подрібнення. Частоти фермерських господарств зміщені у групах до 50 га. У ретроспективі відбувалися протилежні процеси структуризації й деструкції. У розвитку форм господарювання за юридичними ознаками пріоритетним є фермерський вектор.

Структурно-динамічний аналіз показує, що розподіл ресурсів рілля між галузями товарного землеробства й вирощування кормових культур у секторах сільського господарства суттєво відрізняється. У першому секторі для потреб тваринництва використано 30,4% ріллі, а у другому – лише 16,5%. Для ведення картоплярства й овочівництва, навпаки, у другому секторі – 32,7%, а в першому – 1,1%.

Згідно з динамікою посівних площ, частка ресурсів ріллі зернового господарства й овочівництва залишалася сталою, технічних культур – суттєво зростала за рахунок скорочення посівних площ кормових культур. У зерновому господарстві невиправдано відбувався процес подрібнення господарств, зокрема гранично дрібними були 49,5% зайнятих у зерновому господарстві, 37,7% – у виробництві технічних культур тощо. Майже половина фермерських господарств має вузьку спеціалізацію, або монокультурне виробництво, що можна визнати позитивним лише у тваринництві.

Загальну характеристику сільськогосподарських ресурсів завершимо аналізом інформації про внесення добрив у рослинництві. В Україні немає ресурсів для виробництва фосфорних добрив, тому існують проблеми з їх пошуком і внесенням. Якщо у 1990 р. на 1 га посівів вносили 140 кг діючої речовини, то у 2006 р. – лише 40 кг. Внесення органічних добрив скоротилося з 8,6 (1990 р.) до 0,7 т (2006 р.) на 1 посівної площі, що є фактором втрати гумусу та врожайності, а причиною серед іншого – зменшення поголів'я ВРХ.

Незважаючи на необхідність капіталізації сільськогосподарських ресурсів, зокрема земельних ділянок, структура основних засобів виробництва залишилася незмінною. Не важко помітити, що навіть близько 20 млн га ріллі, рівень фондооснащеності виробництва вдвічі нижчий від оптимального: на 1 га – не більше ніж 2 тис. грн, а за задовільного стану відтворення має бути 5 тис. грн за поточними ринковими цінами на засоби виробництва.

Виробництво продукції сільськогосподарського комплексу виміряємо з урахуванням продуктивних сил та ринкових цін. Вартість продукції з одиниці площі ріллі є інтегральним показником для всього переліку продукції, що виробляється в регіоні й дає змогу оцінити рентабельність сільськогосподарських земель, залучених у виробництво природних ресурсів. Платіжний баланс – це завершальний етап системи розрахунків для сільськогосподарського комплексу, але за прагматикою – лише початок процесу оптимізації його територіальної організації [4].

У центрі загальної схеми оптимізації сільськогосподарського комплексу – земельні ресурси, зокрема рілля. Балансувати такий сільськогосподарський комплекс можна на будь-якому рівні, якщо землекористування є чітко визначеним політично, тобто відповідає автаркції, замкнутості проблеми продовольчої безпеки або реалізації експортоорієнтованої моделі розвитку. Але в будь-якому разі кожна господарська і територіальна одиниці мають збігатися у просторі відповідальності перед територіальними громадами, керівництвом області й суспільством загалом за збереження національного багатства – родючості ґрунтів.

Висновки. На відміну від промисловості, сільськогосподарське виробництво ведеться на територіях, які відрізняються за рельєфом, ґрунтами й природно-кліматичними умовами. У сільському господарстві процес виробництва має сезонний характер, пов'язаний із біологічними законами росту рослин і розвитку тварин. Природно-кліматичні умови регіонів та окремих районів певною мірою впливають не тільки на процес, а й на результат виробництва. Економічна ефективність сільського господарства залежить від розміщення господарства відносно ринку та відстані внутрішньогосподарських перевезень продукції і ресурсів. Поточні витрати та інвестиції в сільському господарстві обчислюють не виробництвом продукції, а площею сільськогосподарських угідь. Витрати в сільському господарстві треба обчислювати не на продукцію галузі, а на одиницю площі: в рослинництві безпосередньо, а в тваринництві – опосередковано через поголів'я худоби й птиці. Виробництво продукції є результатом продуктивних сил природи у розрахунку на одиницю залучених ресурсів. Винятком є продуктивні витрати, зокрема насіння, добрива, засоби захисту рослин, які можуть впливати на продуктивність, але з урахуванням спадаючої ефективності.

Бібліографічний список

1. Україна : сільськогосподарський сектор у перехідний період / Світовий банк. – Вашингтон, 1995. – 204 с.
2. Концепція формування цінового механізму на продукцію аграрного виробництва // Економіка АПК. – 2008. – № 1. – С. 5-18.
3. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007р. № 1158. – К. : Міністерство аграрної політики, 2007. – 70 с.
4. Сільськогосподарський комплекс України : соціально-економічні пріоритети розвитку / за ред. М. А. Хвесика, А. С. Лисецького. – К. : РВПС України НАН України, 2009. – 216 с.
5. Земельний кодекс України. – Львів : Українські технології, 2001. – 80 с.

Ступень М., Гулько Р., Ступень Н., Шпик Н. Основные тенденции развития сельскохозяйственного комплекса Украины

Рассматриваются возможности экспорта продукции сельского хозяйства и получения валютных средств инновационного развития. Движущей силой и мотивацией экономического развития сельскохозяйственного комплекса являются общественные интересы, поэтому государство должно противодействовать негативным процессам в развитии сельскохозяйственного землепользования.

Ключевые слова: сельскохозяйственный комплекс, рыночная экономика, природно-ресурсный потенциал сельского хозяйства.

Stupen M., Hulko R., Stupen N., Shpik N. The main tendencies of farm complex development in Ukraine

The article regards the possibilities of farm produce export and getting monetary costs for innovative development. Because the state must devote much attention to negative processes in farm land-use development the state interests are the motive power and motivation for farm complex development. The allocation of farm landplots among the land-uses is presented in the article.

Key words: farm complex, market economics, agricultural nature-resource potential.